

»Maister Jurko ist schuldig die alltn drey khor abzebrechen.«

O starih treh korih romarske cerkve v Crngrobu

Izveleček

Članek ponovno pretresa vprašanje oblike vzhodnega zaključka romarske cerkve v Crngrobu pred postavitvijo današnjega dvoranskega kora iz prve polovice 16. stoletja. V pogodbi z mojstrom Jurkom iz Loke se namreč pojavlja zapis, da je moral pred začetkom gradnje najprej podreti tri stare kore, v strokovni literaturi pa se je o tem pojavil dvom. Eden od argumentov so bile leta 1935 do konca odkrite freske na vzhodni steni severne ladje, ki naj bi prvotno prekrivale celotno steno, natančnejša analiza na podlagi novejših raziskav pa tega ne potrjuje. Tudi glede na druge značilnosti danes ohranjene stavbe je bolj verjetno, da moramo zapis jemati kot pravilen.

Abstract

»Maister Jurko ist schuldig die alltn drey khor abzebrechen.«

The three old choirs of the pilgrim church in Crngrob

The article discusses the question of the shape of the eastern termination of the pilgrim church in Crngrob prior to the erection of today's hall choir designed and built by master Jurko of Loka in the first half of the 16th century. In a contract with Jurko, namely, there is a specific note that the three old choirs need to be demolished prior to the start of building the new one. Despite this, doubt has been expressed about the number of choirs in the art historical literature. One of the arguments was the discovery in 1935 of medieval frescos on the eastern wall of the northern nave, which were presumed originally to have covered the entire wall. However, more precise analysis of the frescos on the basis of more recent research does not confirm this. In relation to other characteristics of the building as preserved today, it is therefore more likely that the note must be accepted as correct.

Uvod

(Sl. 1) Pogled iz prezbiterja v ladijski del. (foto: Gašper Cerkovnik)

Romarska cerkev v Crngrobu že dolgo upravičeno velja za enega najpomembnejših in najkompleksnejših cerkvenih spomenikov srednjega in zgodnjega novega veka na Slovenskem. Impresivno svetišče ob robu Sorškega polja na vzhodnem pobočju križnogorskega hribovja je dokaj zgodaj privlačilo različne raziskovalce, k čemur je botrovala bogata zgodovina in tudi nešolanemu očesu očitno dolga in kompleksna stavbna zgodovina, ki jo nadgrajujeta enako pomembni in zanimivi slikarska ter oltarna oprema. Temu primerno je bila crngrobška cerkev deležna pozornosti številnih najpomembnejših strokovnjakov pri nas, kot so France Stelè, eden od očetov konservatorstva in umetnostne zgodovine pri nas, ter Emilijan Cevc, Steletov učenec in do danes največja avtoriteta za naše srednjeveško kiparstvo. Poleg dobro ohranjenih starejših delov cerkvene stavbe in njene opreme Crngrob med našimi spomeniki izstopa tudi zaradi ohranjene pogodbe za izgraditev današnjega dvoranskega kora z mojstrom Jurkom iz Loke iz leta 1520; vseeno pa še kar nekaj problemov ni bilo zadovoljivo rešenih. Do konca 19. stoletja je bila namreč izgubljena večina dokumentov iz loške župnije in romarske cerkve, številni odgovori pa se še vedno skrivajo pod ometi in tlaki.¹

1 Odlično predstavitev in pregled starejše literature je pripravil: Koman, Crngrobška cerkev v strokovni literaturi, str. 113–141.

Današnjemu obiskovalcu bo verjetno najprej padla v oko poslikava sten v prezbitერიju, ki je na posameznih mestih vidna pod odpadajočim beležem;² odgovor na vsaj enako pomembno vprašanje pa se skriva tudi pod njegovimi nogami: nejasen je namreč tudi izgled vzhodnega zaključka pred izgradnjo Jurkovega dvoranskega prezbitერიja (sl. 1). Leta 1520 so loški meščani v pogodbi zapisali: »*Maister Jurko ist schuldig die alltn drey khor abzebrechen*«,³ torej, mojster Jurko mora podreti tri stare kore. Na podlagi nekaterih kasnejših odkritij pa je posebno Emilijan Cevc vseeno podvomil v točnost zapisa in domneval, da je imela prvotna cerkev, od katere je danes ohranjen ladijski del, ob začetku Jurkovih posegov mogoče samo en kor oziroma prezbitერიj v srednji ladji, stranski pa sta bili zaključeni ravno.⁴ Ta teza temelji predvsem na poslikavah na vzhodni steni severne ladje, nekatera novejša spoznanja o njih pa vseeno kažejo, da so se verjetno prilagajale danes povsem izgubljenemu slavlolu starega kora oziroma prezbitერიja. Zapis v pogodbi je torej zelo verjetno točen, čeprav bodo dokončni odgovor na to vprašanje lahko dala šele izkopavanja v današnjem koru.

Prva gradbena faza

Raziskave same cerkvene zgradbe, poslikav in redki pisni viri vseeno dovoljujejo dokaj zanesljivo rekonstrukcijo glavnih gradbenih faz. Glede na slogovno umestitev najstarejših slikarskih plasti in omembe letnice 1273 pri loškem župniku Petru Hitzingerju, ki je še imel dostop do dokumentov, hranjenih v Crngrobu, je zelo verjetno cerkev tu stala že ob koncu 13. stoletja.⁵ Glede na skromno naseljenost tega dela Soriškega polja je bila verjetno že od vsega začetka mišljena kot pomembnejši kulturni center, mogoče celo romarski, vendar tega ne vemo zagotovo.⁶ Glede na najstarejšo poslikavo, ki je še danes delno vidna na ohranjenem spodnjem delu vzhodnem stene severne ladje, lahko z gotovostjo sklepamo, da se je del prvotne stavbe ohranil v severnem delu današnje cerkve (sl. 2).

2 Verjetno gre za poslikavo, ki je sledila kmalu po postavitvi prezbitერიja v tridesetih letih 16. stoletja, kar jo dela za naš prostor posebno dragoceno: Koman, *Crngrob*, str. 31.

3 Lavrič, Pogodba z mojstrom Jurkom, str. 150.

4 Emilijan Cevc, Nova odkritja v Crngrobu, str. 37; bolj zadržana je Ana Lavrič, Pogodba z mojstrom Jurkom, str. 139–140. Dušan Koman v vodnikih iz leta 1998 in 2000 te teze sicer ne omenja, objavi pa Cevčevo tlorisno shemo z ravno zaključenima stranskima ladjama: Koman, Veiderjev Vodič po Crngrobu, str. 124–125, tloris na str. 130, št. 3; Koman, *Crngrob*, str. 13–14, tloris na str. 11.

5 Hitzinger (tudi Hicinger) je sicer domneval, da se je ta letnica nanašala na današnji kor, saj naj bi bil ladijski del po njegovih predstavah še romanski in iz 12. stoletja: Peter Hitzinger, *Zgodovinske reči, Kranjsko zgodovinsko društvo; isti, Crngrob in več drugega, v: Novice XIII*, 1855, str. 338 (povzeto po Cevc, Nova odkritja v Crngrobu, str. 33–39, str. 33); Höfler, O prvih cerkvah, str. 374.

6 Kemperl, *Romanja*, str. 150.

(Sl. 2) Pogled v vzhodni del severne ladje z ohranjenimi poslikavami. (foto: Gašper Cerkovnik)

Ohranil se je samo del Križanja z več figurami, ki je mogoče nastal že pred letom 1300, relativno kmalu za tem pa je bilo prekrito z novimi freskami, ki jih lahko umestimo v prvo četrtino 14. stoletja (sl. 3).

Slikani cikel s prizori iz Marijine zgodbe se začne na sredini severne stene in se vsebinsko zaključuje z zelo slabo ohranjenim Marijinim kronanjem na mestu starejšega Križanja.⁷ Zaradi začetka cikla sredi severne stene so predvsem prvi raziskovalci domnevali, da je prvotna cerkev segala samo do tu, česar pa odprtje severne

(Sl. 3) Pogled na ohranjeno vzhodno steno z različnimi plastmi poslikav za oltarjem sv. Martina. (foto: Gašper Cerkovnik)

7 Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 86–88.

stene na tem delu in izkopavanja v severni ladji, ki jih je leta 1984 izvedel Emilijan Cevc, niso potrdila (sl. 4 in 5A).⁸ Že v prvi fazi je bila cerkvena ladja torej dolga toliko, kot je danes (slabih 16 metrov) in široka za polovico današnjega ladijskega dela (približno 7 metrov), kar označuje sicer kasnejša poslikava vzhodne fasadne stene. V primerjavi z večino ohranjenih romanskih cerkev pri nas je bila crngrobška že takrat veliko večja od povprečne podružnice, kot poudarjajo vsi raziskovalci do sedaj; lahko pa sklepamo, da je imela na vzhodu vsaj manjši korni zaključek. Cerkev sicer leži na dokaj prostorni terasi sredi vzpetine, vendar se teren ravno na vzhodnem delu ladje začne strmo spuščati, kar bi pomenilo, da bi moral biti večji oltarni del močno podzidan. Janez Veider in France Stelè sta domnevala, da je bil glede na čas nastanka oltarni prostor še romanska polkrožen,⁹ kar je na začetku sprejel tudi Marijan Zadnikar, vendar je, tako kot tudi drugi raziskovalci, to misel kasneje opustili.¹⁰ Že omenjene Cevčeve raziskave iz leta 1984 so namreč prvotni vzhodni del ladje povezali z zahodno fasado, kjer se je ohranil šilasto ohranjen glavni vhod in šilasto zaključeno okence, ki bi lahko izviralo še iz prve faze. Dopustiti moramo torej možnost, da je bil že prvotni oltarni zaključek oblikovan poligonalno gotsko in ne, kot je sicer domneval še Cevc, preprosto štirio-glato, torej poznoromansko.¹¹ Da je imela cerkev prezbiterij, posredno potrjuje tudi ohranjeni fragment Križanja. Raziskave niso pokazale, da bi šlo za del obsežnejšega cikla,¹² temu pa pritrjuje tudi vsebina poslikave, saj je skoraj nemogoče, da bi bil ta, v krščanstvu najpomembnejši prizor, na ciklu, ki bi potekal čez celotno vzhodno steno, postavljen na rob. Glede na prvotno širino ladje bi kompozicija celotnega prizora, ki je uničen na sredini prve asistenčne figure na Kristusovi levi, glede na sočasne primerjave, morala biti simetrična, tako bi ravno ustrezala približno slaba dva metra širokemu delu vzhodne stene ob približno štiri metre širokem prezbiterijskem loku. Tako zasnovan prostor predvideva tudi naslednja plast poslikav, saj se, kot sem že omenil, Marijin cikel zaključuje na istem mestu. Vsebinsko sklenjen Marijin cikel tudi kaže, da so bila vsa okna, kar pri nas ni neobičajno, prvotno postavljena na južno ladijsko steno, le da bi v podobno zasnovanih cerkvah na tem mestu pričakovali Pohod in poklon sv. Treh kraljev. Koncentracija poslikav v vzhodni polovici ladje verjetno kaže na to, da je bil prvotni kor tako majhen, da je funkcijo oltarnega prostora moral izpolnjevati tudi ta del ladje.

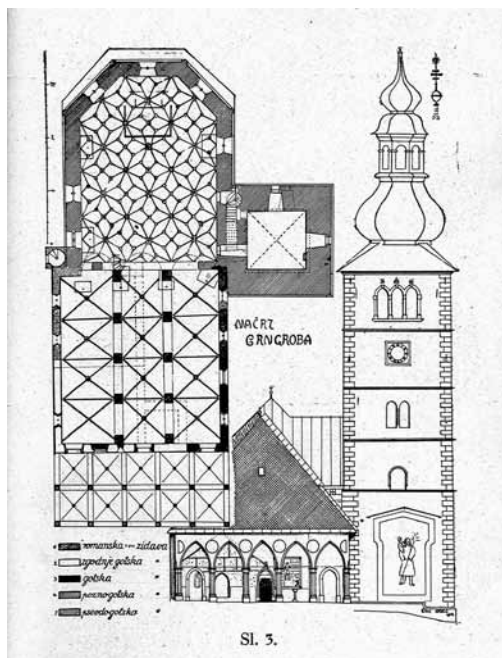
8 Cevc, *Nova odkritja v Crngrobu*, str. 33–39.

9 Veider, *Vodič po Crngrobu*, str. 7, rekonstrukcija vrisana na današnji tloris na sl. 3; Stelè, *Crngrob*, str. 7.

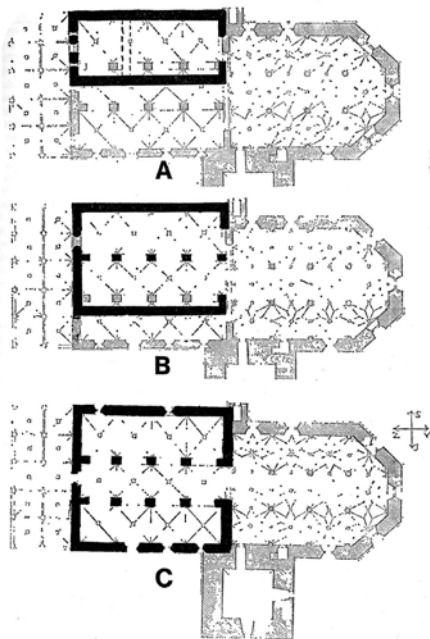
10 Zadnikar, *Romanska arhitektura*, str. 160–161; Zadnikar, *Spomeniki*, str. 33; v svoj najobsežnejši pregled romanske arhitekture pri nas, iz leta 1982, Crngroba ni več vključil: Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*.

11 Cevc, *Nova odkritja v Crngrobu*, str. 36.

12 Za zgodovino odkrivanja in raziskav srednjeveških stenskih poslikav v Crngrobu glej: Cerkovnik, *Freske Mojstra Bolfganga*, str. 147–157.

(Sl. 4) Tloris z vrisanimi starejšimi fazami v Veiderjevem vodiču. (iz: Veider, *Vodič po Crngrobu*, slika št. 3).

(Sl. 5) Rekonstrukcija starejših gradbenih faz pri Cevcu. (iz: Cevc, *Nova odkritja v Crngrobu*, str. 35).

Naslednja faza poslikav v notranjščini je sicer približno sto let mlajša (iz približno leta 1410), glede na prostorsko ujemanje z drugo plastjo in ikonografsko razširitvijo s prizori iz Kristusovega pasijona pa se očitno prilagaja še prvotnemu cerkvenemu prostoru, ki je bil še vedno krit ravno.¹³ Stavba je takšna ostala vsaj do leta 1410, kot nam sporoča vpraskani podpis romarjev Friderika in Gabrijela iz Kranja na levem ostenju edinega ohranjenega prvotnega okenca na zahodni fasadi (drugo je uničeno zaradi prebitih vrat iz 19. stoletja).¹⁴

13 Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 88. Na zunanjščini severne ladijske stene je Cevc še jasno videl cezuro na 3,35 metra, ki jo je interpretiral kot prvotno višino ladje, pred povišanjem za okrog 1,30 metra, torej na 4,65 metra, ki ga časovno umešča po sredini 14. stoletja in pred poslikavo vzhodne fasade, ki jo danes umeščamo v sedemdeseta leta 14. stoletja; Cevc, *Nova odkritja v Crngrobu*, str. 36; Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 91.

14 Veider, *Vodič po Crngrobu*, str. 8.

Druga gradbena faza

Možno je, da je že kmalu po letu 1410 sledila prva večja širitev cerkve na jug, zagotovo pa se je to zgodilo pred letom 1453, kot je svoje freske, ki se prilagajajo današnjemu obokanju ladje, datiral Mojster Bolfgang, eden od najpomembnejših srednjeveških freskantov pri nas. Pred sredino 15. stoletja je bila severna ladja zožena na današnjih slabih 5 metrov, na jugu pa ji je bila dodana enako široka ladja (sl. 4 in 5B). To, kot je ugotovil Cevc, dokazuje danes odkrit kamniti rob na zahodni fasadi, desno od slavne freske Svete Nedelje Janeza Ljubljanskega.¹⁵ Obe ladji sta bili, glede na še vedno ohranjene porezane tramove, prvotno verjetno še vedno kriti ravno – najbolj viden je tram, na katerega so v severni ladji obesili slavno rebro Ajdovske deklice (Sl. 6).

Glede na Bolfgangovo poslikavo vzhodnega dela severne ladje se je torej pojavila teza, da je bila ladja takrat na vzhodu ravno zaključena in v celoti poslikana. Likovno in tehnično izjemno kakovostne freske so danes ohranjena zelo fragmentarno, kar je delno tudi posledica odkrivanja starejših plasti. To so poleti leta 1935 izvedli France Stelè ter akademska slikarja France Sternen in France Golob, delu pa je prisostvoval tudi takratni loški župnik Janez Veider.¹⁶ Pod beležem na južni steni so do konca odkrili freski z dopasnim sv. Jernejem in štirimi kapitalnimi devicami, na severni dopasnega sv. Volbenka, s slikarjevim podpisom in letnico,

(Sl. 6) Pogled na ohranjeni rob južne stene severne ladje s tramom in rebrom Ajdovske deklice.

(foto: Gašper Cerkovnik)

15 Cevc je na podstrehi lope iz 19. stoletja še videl poševno zalomljeno nadaljevanje tega roba, ki pa danes ni več razpoznavno zaradi novejših cementnih popravkov: Cevc, *Nova odkritja v Crngrobu*, str. 36. Veider in Stelè sta ta rob napačno interpretirala kot zvonik: Veider, *Vodič po Crngrobu*, str. 8, 13 in risba št. 3; Stelè, *Crngrob*, str. 8.

16 Glej opombo 12.

(Sl. 7) Poskus rekonstrukcije freske Kristusovega rojstva Mojstra Bolfganga (barvni del) s primerjavo iz Gornjega Porenja. (vir: Fototeka Oddelka za umetnostno zgodovino FF UL in Höfler, Mojster Bolfgang, str. 138, sl. 3; avtor fotomontaže: Jakob Klemenčič)

ter sv. Ano Samotretjo in sv. Martinom, ki deli plašč z beračem, ki sta bila izgubljena oziroma med snemanjem uničena. Na vzhodni steni, ki je bila močno poškodovana med prizidavo novega kora, sta odkrila še danes ohranjeni sijajni fragment Kristusovega rojstva, pod njim pa med snemanjem uničeni poklon sv. Treh kraljev. Likovne primerjave za ta prizora, ki sta jih pred kratkim odkrila Janez Höfler in Tomaž Zadnikar in verjetno temeljijo na izgubljenih kompozicijah enega najpomembnejših protagonistov srednjeevropske umetnosti 15. stoletja, t. i. Mojstra E. S.,¹⁷ kažejo podobno situacijo kot (že predstavljeno) Križanje iz prve plasti. Primerjave iz Gornjega Porenja se namreč dovolj natančno ujemajo s crngrobškim Rojstvom, da lahko sklepamo, da Mojster Bolfgang ni bistveno odstopal od širine teh kompozicij in je figura Marije približno v njeni sredini (sl. 7). Tudi ta prizora torej nista segala bistveno na južni del in sta (posebno Rojstvo) ohranjena vsaj do polovice. Poleg tega bi v primeru celostenske poslikave težko logično rekonstruirali potek cikla: Rojstvu bi sicer lahko sledilo Čaščenje pastirjev, ki

17 Höfler, Mojster Bolfgang, str. 133–141, Zadnikar, Mojster Bolfgang, str. 71–99.

bi bilo glede na bolj pomemben predhodni motiv nenavadno obsežno, kolikor ni bilo vključeno že v Rojstvo, nenavaden pa je tudi Poklon sv. Treh kraljev, ki poteka od desne proti levi. Glede na to, da se je Bolfgangova poslikava omejila samo na zadnjo polovico vzhodne obočne pole, bi lahko prej kot o zaprtju vzhodne stene domnevali, da je bil v tej fazi prezbitarij povečan, vendar bi bila to lahko samo posledica »razbremenitve« oltarnega prostora severne ladje z dodatnim oltarnim prostorom južne ladje. Poleg tega sta bili tako severna kot južna ladja vsaj nekaj časa kriti ravno, v prvi polovici 15. stoletja pa se za tako pomembno, in verjetno tudi bogato, cerkev ne zdi verjetno, da ne bi sledila že dolgo uveljavljenemu pravilu o zidanem prezbitariju.

Weiderjev načrt rekonstrukcije gradbenih faz kaže, da bi novo širino severne ladje lahko določal potek prvotnega kora, saj se arkade med severno in sedanjo srednjo ladjo pokrivajo z južno steno domnevnega kora (sl. 4). Če so v tem času spreminjali tudi kor, bi glede na položaj in širino poslikav lahko sklepali, da ta verjetno na novo ni bil sezidan v želji po večji simetriji, saj bi enako širok pas poslikave na južnem delu zahteval izjemno ozko slavoločno odprtino. Vsaj glede na ohranjene fragmente poslikav bi bil torej v prenovljeni ladji nesimetrično na jug zamaknjen starejši mogoče samo delno moderniziran korni del povsem možen.

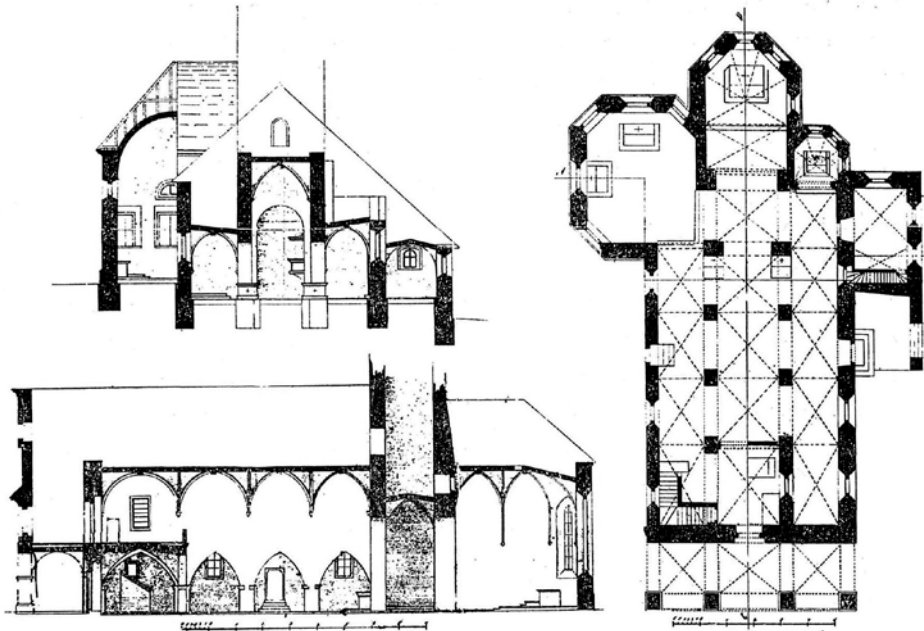
Tretja gradbena faza

Širitev v današnjo triladijsko cerkev je sledila relativno hitro – do leta 1464, ko je Mojster Bolfgang na zunanjščino južne ladje naslikal sv. Krištofa (letnica je bila zapisana na napisnem traku na danes skoraj povsem zbledeli freski) (sl. 4 in 5C).¹⁸ O posebnem pomenu sredine 15. stoletja za crngrobško romarsko svetišče priča tudi Dolničarjeva omemba, da so se romanja tu začela leta 1456.¹⁹ Dokaj hitra in glede na ostanke prvotnih ravnih stropov ter občutno neenakomerne širine ladij nenavadno površna gradnja, ki je ponovno terjala rušitev celotne južne stene cerkve, je verjetno po eni strani posledica povečanja števila romarjev, veliko vlogo pa je pri končni rešitvi najbrž imel tudi teren. Možno je, da so se v želji po čim hitrejšem širjenju cerkve izogibali vzhodnemu delu, saj bi ta zahteval drago in predvsem zamudno podzidavanje. Vzpetinska terasa je bila seveda precej omejena tudi na severnem in južnem delu, kar je na koncu verjetno botrovalo različnim širinam ladij. V želji, da bi čim bolje izkoristili dano širino terase in pri tem ohranili še uporabne starejše dele – torej predvsem severno ladjo – so verjetno morali žrtvovati enakomerno širino drugih ladij. Pri tem je mogoče severna ladja imela v tem času tudi pomemben samostojni kulturni pomen, saj je vse do danes ohranila tudi domnevno prvotni cerkveni patrocinijski sv. Martina.²⁰ Približno

18 Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 92.

19 Steska, *Kranjska Marijina božja pota*, str. 122 (tako že Cevc, *Nova odkritja v Crngrobu*, str. 37).

20 Tako Hirzinger, ki naj bi v starejših dokumentih odkril podatek o dvojnem cerkvenem kom-

(Sl. 8) Risbe nekdanje župnijske cerkve v Stari Loki.
(iz: Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, str. 181).

enotnost in simetrijo ladijskega dela so tako lahko dosegli samo z občutno zoženo srednjo ladjo: malo manj kot 5 metrov široki severni ladji po širini sledi južna, s približno 4,4 metri, glavna pa je široka samo okrog 3,9 metra.²¹ Veider je predvideval, da so v želji po simetriji tudi srednji in južni ladji prizidali preproste polkrožne apside, kar je malo verjetno,²² prav tako pa bi se težko strinjal s Cevčevim mnenjem, da je bil vzhodni zaključek mogoče rešen podobno kot pri nekdanji, ob koncu 19. stoletja porušeni, farni cerkvi v Stari Loki, samo z vzhodnim kornim zvonikom ob glavni ladji.²³ Rušitev takega zvonika bi bila glede na siceršnjo natančnost verjetno zapisana v pogodbi z Jurkom. Cevčeva primerjava pa je vseeno zanimiva, saj so bili mogoče stari trije kori v Crngrobu oblikovani podobno enostavno, kot je bil gotski poligonalni zaključek južne ladje v Stari Loki (sl. 8).²⁴ Možna pa je tudi Steletova razlaga, da je bil zaključek severne ladje še polkrožen, nova prezbiterija pa poligonalna, čeprav kratka.²⁵

pleksu: spodnja cerkev naj bi bila posvečena sv. Martinu, zgornja pa Mariji; Cevc, *Nova odkritja v Crngrobu*, str. 33.

21 Veider je širino zmeril narobe, saj ravno srednjo ladjo navaja kot najširšo – s 5,5 metri: Veider, *Vodič po Crngrobu*, str. 18.

22 Veider, *Vodič po Crngrobu*, str. 18–19.

23 Cevc, *Nova odkritja v Crngrobu*, str. 37–38. Kot primerjavo omenja tudi veliko skromnejšo cerkev z vzhodnim zvonikom v Gostečah.

24 Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, str. 178–185.

25 Stelè, *Crngrob*, str. 8.

Ob vseh ugotovitvah in zapisu v pogodbi z Jurkom iz Loke bi bila tako najbolj smiselna domneva, da je v začetku 16. stoletja vsaka od ladij imela svoj korni zaključek, četudi ti verjetno niso bili niti enaki niti pretirano veliki.

LITERATURA:

- Cerkovnik, Gašper: Freske Mojstra Bolfganga iz leta 1453 v romarski cerkvi v Crngrobu. Okoliščine njihovega odkrivanja leta 1935 in njihova usoda. V: *Acta historiae artis Slovenica* 17, št. 1, Ljubljana: ZRC SAZU, 2012, str. 147–157.
- Cevc, Emilijan: Nova umetnostnozgodovinska odkritja v Crngrobu. V: *Loški razgledi* 31, Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1984, str. 3–39.
- Höfler, Janez: Mojster Bolfgang iz Crngroba in Gornje Porenje. V: *Zbornik za umetnostno zgodovino* nova vrsta XLV, Ljubljana: SUZD, 2009, str. 133–141.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. I. knjiga. Gorenjska*. Ljubljana: Družina 1996.
- Kemperl, Metoda: *Romanja in romarske cerkve 17. in 18. stoletja na Slovenskem. Gorenjska z Ljubljano*. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2011.
- Koman, Dušan: *Crngrob*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 2000.
- Koman, Dušan: Crngrobska cerkev v strokovni literaturi. V: *Loški razgledi* 51, Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2004, str. 113–141.
- Koman, Dušan: Veiderjev Vodič po Crngrobu in današnje stanje spomenikov. V: *Crngrob in okoliške vasi*, Škofja Loka: Društvo za ohranjanje naravne in kulturne dediščine vasi Crngrob, Pevno, Papirnica, Virmaše, Sv. Duh, Forme, Dorfarje, Šutna in Žabnica in Muzejsko društvo Škofja Loka, 1998, str. 117–132.
- Lavrič, Ana: Pogodba z mojstrom Jurkom iz Loke za zidavo prezbiterija in zvonika v Crngrobu. V: *Razprave = Dissertationes - Academia scientiarum et artium slovenica. Classis 1. Historia et sociologia* XV, Ljubljana: SAZU, 1986, str. 135–153.
- Stelè, France: *Crngrob*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1962.
- Steska, Viktor: Kranjska Marijina božja pota pred 200 leti. V: *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 9, Ljubljana: Muzejsko društvo za Kranjsko, 1899, str. 119–124.
- Veider, Janez: *Vodič po Crngrobu*. Škofja Loka: Založništvo Franc Kokalj, 1936.
- Zadnikar, Marijan: *Romanika v Sloveniji. Tipologija in morfologija sakralne arhitekture*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Zadnikar, Marijan: *Romanska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959.
- Zadnikar, Marijan: *Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti*. Celje: Mohorjeva družba, 1973.
- Zadnikar, Tomaž: Mojster Bolfgang na Gornjem Porenju. Nekateri novi viri za sliko Kristusovega rojstva v Crngrobu. V: *Zbornik za umetnostno zgodovino* nova vrsta XL, Ljubljana: SUZD, 2004, str. 71–99.

Summary

»Maister Jurko ist schuldig die alltn drey khor abzebrecen.«

The three old choirs of the pilgrim church in Crngrob

The article discusses the question of the shape of the eastern termination of the pilgrim church in Crngrob prior to the erection of today's hall choir designed and built by master Jurko of Loka in the first half of the 16th century. In a contract with Jurko, namely, there is a specific note that the three old choirs need to be demolished, prior to the start of building the new one. Despite this, doubt has been expressed about this in the art historical literature. Emilijan Cevc suggested that the three-aisled church (the older two-aisled church was remodelled between 1453 and 1464) had only one choir by the central nave and two side ones with flat terminations. One of the arguments was the discovery in 1935 of medieval frescos on the eastern wall of the northern nave, which were presumed originally to have covered the entire wall. However, more precise analysis of the frescos on the basis of more recent research does not confirm this. The recent discovery of materials from the Upper Rhine region that allow comparison with the frescos of Master Bolfgang from 1453, indicate that less than half of the frescos on the east wall were probably damaged, which would have allowed sufficient space for a choir. In view of the earlier building phase, this presbytery was probably placed asymmetrically to the new nave. All the preserved building phases also indicate a fairly pragmatic attitude to obtaining additional space, since with each new intervention they tried to preserve as much as possible of the older parts and directed the extension mainly towards the south, where the natural terrace on the elevation on which the church stands continued. This only changed with the last building phase in the 16th century, when space ran out and they undertook a long and clearly demanding extension towards the east, which required the construction of an artificial terrace on which the new hall choir stands today. It can therefore be assumed that the church, as written in the contract with Jurko, previously had three choirs, which, in view of the spatial limitations, were probably not particularly large and, given the long building history, also probably not uniformly designed.